

РОССИЯ ШАРҚШУНОСЛИГИ ВА ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИ: ҚИЁСИЙ ТАЛҚИН.

Гулноз Халлиева, филология фанлари доктори
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети профессори
Гулшода Хушбахтова, Ўзбекистон жаҳон
тиллари университети, 3-курс талабаси

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек мумтоз адабиётининг XX аср рус шарқшунослигидаги тадқиқи ва тарғиб қилиниши ёритилган, Россия фондларидаги туркий қўлёзмалар ҳақида ахборот берилган.

Калит сўзлар: *Рус шарқшунослиги, туркий қўлёзмалар, тарихий-ижтимоий омиллар, К.Г.Залеман, А.Н.Самойлович, Е.Э.Бертельс, И.В.Стеблева, С.Н.Иванов, «Лисон ут-тайр», А.Малехова, архив.*

Ҳар бир миллат адабиёти дунё бадиий тафаккурининг ажралмас қисмини ташкил қилади. Жаҳон халқларининг қизиқиши ва ўқиши бадиий адабиёт аҳамиятини белгиловчи асосий мезонлардан ҳисобланади. У ёки бу халқнинг жаҳонда танилиши, энг аввало, ўша халқ маданияти, санъати ва адабиётининг қандай миқёсда тарқалиши ва тан олинисига боғлиқдир.

Жаҳон халқларининг маънавий-маданий йўналишда ҳамжиҳатликка интилиши, бир-бирларининг адабиёти ва санъатини ўрганишга қизиқиши аллақачон табиий жараёнга айланган. Шарқнинг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётини етарли даражада билиш эҳтиёжи, шарқшунослик илми тараққиётидаги асосий омиллардан бири бўлган.

Кейинги йилларда илмий-адабий тафаккур кундан-кунга янгиланмоқда, ўзбек тили ва адабиётининг халқимиз, жамиятимизнинг маънавий ривожига, замонавий илм-фан тараққиётида тутган ўрни ва роли билан боғлиқ долзарб мавзуларда муҳим илмий тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Жумладан, ўзбек мумтоз адабиётини ўрганган рус шарқшуносларининг изланишларини илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ қилишга кенг йўл ва имкониятлар очиб берилмоқда.

Ўзга маданият ўзга халқ нигоҳида янада чуқурроқ ва тўлиқроқ намоён бўлишини назарда тутсак, рус шарқшуносларининг фактик маълумотларга бой бўлган илмий изланишлари туркий халқлар маданияти тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Рус олимлари ўз даврида илм аҳлига тақдим этган айрим манбалар, адабий-назарий қарашлар ҳозирга қадар илмий муомалага тўлиқ киритилган эмас.

Рус шарқшунослигида ўзбек мумтоз адабиётига бўлган қизиқиш салкам 200 йиллик тарихга эгалиги ва жуда кенг маълумотлар манбаи мавжуд бўлишига қарамай, мазкур мавзу ҳанузгача махсус текширилмаган. Айниқса, Россия архивларидаги материалларга жуда кам мурожаат қилинган. Ўзбек мумтоз адабиёти бўйича нашр қилинган ишлардан ташқари турли сабаблар, асосан қатағон туфайли чоп қилинмай қолган тадқиқотлар ҳам катта кўпчиликни ташкил қилади. Мавжуд архивларда мавзуга оид

манбалар жуғрофияси ниҳоятда кенг бўлиб, улар асосан Россия Миллий кутубхонаси, Россия ФА қарашли Санкт-Петербург филиали, Шарқ кўлёмалари институтидаги шарқшунослар архивларида сақланади. Бизнинг кейинги тадқиқотларимиз айнан ўша архив материалларини юзага чиқариш билан боғлиқ бўлиб, уларни ўрганиш шу давр илмий-адабий муҳитини ва адабий-эстетик қарашларни очиб беришда алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбек адабиётшунослигида рус шарқшунослари ҳақидаги дастлабки маълумотлар Н.Маллаев ва Э.Рустамов тадқиқотларида учрайди. А.Абдуғафуров ва Ф.Н.Бойназаровнинг мақолаларида Н.П.Остроумовнинг халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ қарашлари ҳамда Комил Хоразмий билан ижодий мулоқотига доир лавҳалар ўрганилган. Баъзи илмий ишларда рус-ўзбек адабий алоқалари, адабий таъсир масалалари ёритилган.

Навоий ижоди юзасидан ёзилган тадқиқотларда Е.Э.Бертельс асарларига ҳам кўп муурожаат қилинган. Деярли барча навоийшуносларнинг илмий ишларида олимнинг айрим фикр-қарашларига суянилган. Е.Э.Бертельснинг айрим тадқиқотлари таниқли олим И.Мирзаев томонидан ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

XIX аср охири – XX аср бошларида сиёсий ҳуқуқсизлик ва қарамлик гирдобиди қолганлиги, моддий ва маънавий мулки талон-торож қилинганлигига қарамай халқимиз ўзлигини сақлаб қолишга, анъанавий кадриятларини давом эттиришга, адабиёт ва санъатда ютуқларга эришишга муваффақ бўлди. Бу айниқса, ўзбек маърифатчилик адабиётининг тараққий қилиши, миллий уйғониш даври адабий эстетикасининг шаклланиши ва ривожланишида яққол сезилди. Янги тарихий шароит юртимизнинг маънавий дурдоналарга бойлигини ва уни ўрганиш, кенг тарғиб қилиш ҳар икки халққа ҳам фойдали эканини тушунган Фурқат, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар, Муқимий, Баёний, Ибрат, Фитрат каби илғор ўзбек зиёлиларини етиштириб берди.

Рус шарқшунослигида ўзбек мумтоз адабиётига қизиқиш ва илмий ёндашувнинг шаклланишида XIX аср охири XX аср бошларидаги тарихий-ижтимоий омилларнинг аҳамияти катта бўлди. Ўзбек маърифатчилик адабиётининг ривожини, рус-ўзбек маданий-адабий алоқалари, XX аср боши даврий матбуоти, дастлабки таржималар, илмий муассаса ва жамиятлар фаолияти маданиятлараро мулоқотнинг тараққий қилишига кенг имкон яратди.

Ўзбек маънавияти дурдоналарининг тарғиботида XX аср боши даврий матбуотининг ҳам аҳамияти катта бўлди. «Восточный сборник», «Живая старина», «Записки Восточного отделения императорского археологического общества», «Известия русского географического общества», «Мусульманский мир», «Туркестанские ведомости» каби газета ва журналларнинг саҳифаларида рус олимларининг ўзбек мумтоз адабиёти масалаларига бағишланган мақолаларининг ёритилиши адабиётимизга бўлган қизиқишнинг ортишига ва рус шарқшунослигининг тараққий қилишига хизмат қилди.

Россияда туркий кўлёмаларни тўплаш ва ўрганиш асосан XIX асрнинг

охирги чорагидан бошланган. 1897 йилда шарқшунос К.Г.Залеманнинг ташаббуси билан Россия ФА кўмитасига Ўрта Осиёдаги кўлёмаларни тўплаш ва ўрганишга маблағ ажратишни сўраб хат ёзилади. Айнан ана шу хат Туркистоннинг моддий ва маънавий бойликларининг талон-торож қилинишига йўл очиб беради ва «талаш операцияси» учун махсус илмий экспедициялар уюштирилади. Экспедиция вакиллари тезлик билан маҳаллий китоб савдогарлари, ўз кутубхоналарига эга шахслар билан боғланиб, бир қанча кўлёмаларни топишга муваффақ бўладилар.

Маънавий-адабий дурдоналаримизнинг катта қисми ҳозирги кунда Россия, Италия, Франция, Туркия, Америка ва бошқа чет эл фондларида сақланади. Бу фондлар таркиби ҳақида рус ва бошқа хорижий тилларда 198 та каталог тузилган. Улардан маълум бўлишича, туркий-адабий манбалар бўйича сон ва сифат жиҳатдан энг бой фонд Россия ФА Шарқ кўлёмалари институти фонди (олдинги Осиё музейи) ҳисобланади. Ҳозирги кунда институт фондида 2432 та туркий кўлёмма мавжуд бўлиб, шундан 953 таси ўзбек мумтоз адабиёти намунаси (девонлар, баёзлар, достонлар, мухаммасотлар ва ҳ.к) ҳисобланади.

Кузатишларимиз рус шарқшуносларини кўпроқ Навоий, Бобур ва XIX аср Хоразм адабий муҳити шоирларининг кўлёмма асарлари қизиқтирганлигини кўрсатади. Машраб, Атоий, Лутфий, Амирий, Фурқат ва бошқа шоирлар ижоди таҳлили асосан таржима асарларнинг кириш қисмларида берилган ёки бир мақола доирасида чегараланган; бошқа илмий ишларда туркий кўлёммалар тавсифи, лирик жанрлар, аруз назарияси, Шарқ маданияти ва адабиёти каби масалалар ёритилган.

Рус шарқшуносларидан **В.Радлов** Юсуф Хос Хожиб ижодини, **К.Залеман**, **А.Пилев** – Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, **М.Никитский**, **Н.Берёзин**, **Е.Бертельс**, **А.Волин–Навоий**, **Н.Ильминский**, **В.Островский**, **Н.Пантусов**, **Л.Вяткин**, **М.Салье**, **С.Поляков**, **И.Стеблева**, **Г.Благова** каби олимлар – Бобур, **Н.С.Ликошин** – Машраб, **М.Гаврилов** - Ҳувайдо, **Н.Остроумов** - Муқимий, **А.Н.Самойлович** – Атоий, Қутб, Лутфий, Навоий, Ҳусайний, Бобур, Амирий, Комёб, Оқил, Табибий, Фарруҳ каби бир қанча ўзбек мумтоз адабиёти намояндалари ижодини тадқиқ қилишган. Аммо бу тадқиқотлар ҳанузгача тўлиқ даражада ўрганилмаган ва муносиб баҳоланмаган.

Албатта, ўзбек мумтоз адабиётини рус шарқшунослигида ўрганиш жараёни бирдан шаклланган эмас. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб рус туркологияси шарқшуносликдан мустақил соҳа сифатида ажралиб чиқади, шундан кейин ўзбек тили ва адабиёти ҳақидаги янги илмий қарашлар, тадқиқотлар юзага кела бошлайди. Рус китобхонини илк бор мумтоз адабий намуналар билан таништирган И.Березиннинг «Туркий хрестоматия»си (1856), М.Никитскийнинг Навоий ижодига бағишланган диссертацияси (1857), Н.И.Ильминский саъй-ҳаракати билан нашр қилинган «Бобурнома» ва «Қиссасул-анбиё» асарлари, К.Залеманнинг Сулаймон Боқирғоний, Н.П.Остроумовнинг Муқимий ижодига бағишланган мақолалари рус шарқшунослигида дастлабки изланишлар сифатида эътиборга лойиқдир.

Рус шарқшуносларининг буюк хизматларидан бири Европа адабиётшунослигида хукмрон бўлган “Навоий тақлидчи, таржимон” деган фикрнинг нотўғри эканини исботлаш билан бегиланади. 1928 йилда Е.Э.Бертельснинг «Навоий ва Аттор» номли мақоласини эълон қилинади. Мазкур ишнинг юзага келиши билан Алишер Навоийнинг «таржимон шоир» эмаслиги тан олинади.

Рус шарқшунослигида Е.Э.Бертельснинг «Лисон ут-тайр» борасидаги изланишлари А.Н.Малехова тадқиқотларида давом эттирилган. Е.Э.Бертельс (1890-1957) ва А.Н.Малехова (1938-2009) бир макон, ҳар хил замонда яшаб ижод этди, уларнинг илмий қарашларида таҳлил ва талқинни очиб бериш, олимлар орасидаги умумий ва хос томонларни ойдинлаштирди. Ҳар иккала шарқшуноснинг мулоҳазаларида герменевтик таълимот мувозанати бузилмаган. Е.Э.Бертельснинг 40-йиллардаги илмий изланишлари ҳақида бундай дейиш қийин, чунки қатағон сиёсати олимни даврнинг мафкуравий тазйиқлари билан ҳисоблашишга мажбур қилган. Шунингдек, уларнинг асар сюжети, Навоийнинг тасаввуфга алоқаси, Фоний тахаллусини танлаш сабаби, Шарқ назиранислиги хусусидаги фикрлари ҳамоҳанглик касб этади. Масалан, Е.Э.Бертельс шоирнинг тасаввуфни чуқур билгани, аммо сўфий-амалиётчи бўлмаганини қайд қилади. А.Н.Малехова ҳам тасаввуф шоир учун мақсад эмас, восита бўлганини таъкидлайди. Аммо, Е.Э.Бертельс масалага тарихий-биографик, А.Н.Малехова структур-систематик жиҳатдан ёндашади. Олим ҳикоятлар моҳиятини сиёсий, ижтимоий-маданий контекстда, майда унсурларигача таҳлил қилади, А.Н.Малехова эса асосий эътиборини асарнинг ички композицияси, муаллиф шахсияти, ҳикоятлар типологияси тадқиқига қаратади. Ҳар иккала тадқиқот моҳиятан бир-бирини тўлдиради. Қарашларнинг бу каби тадрижий такомилли «Лисон ут-тайр» достонини турли аспектда ўрганиш мумкинлиги ва давомийлигини кўрсатади.

Рус олимаси И.В.Стеблеванинг илмий изланишларидан бири Бобур ғазаллари семантикасини ўрганишга бағишланган ва бу тадқиқот семиотик таҳлилнинг энг яхши намуналаридан бири ҳисобланади. И.В.Стеблева талқинида, ҳар қандай ғазал анъанавий «мен» ва «маъшуқа» тарзидаги икки семантик марказдан иборат ва бу тузилиш универсал лирик схемани ташкил қилади. Ҳар бир семантик марказнинг ўз микроолами мавжуд. Ошиқ микроолами доим маъшуқа микрооламига қарама-қарши. Уларнинг ташбеҳига хизмат қилувчи воситалар ҳам тазодий айланма ҳаракатда бўлади.

Ўзбек мумтоз адабиётининг таниқли таржимони С.Н.Иванов ғазал таҳлилида фақатгина нима айтилгани билан эмас, нима айтилмай қолгани билан ҳам қизиқиш кераклигини таъкидлайди. Дарҳақиқат, айнан ўша айтилмай қолган фикр, мисра, байт жанрнинг ўзига хослигини таъминлаши, бир қанча баҳс-мунозараларга сабаб бўлиши мумкин.

Хуллас, XX аср рус шарқшунослигида ўзбек мумтоз адабиётининг ўрганилишини тадқиқ қилиш давомида умуминсоний қадриятнинг узвий қисми бўлмиш ўзбек мумтоз адабиётининг адабий-эстетик қиммати бениҳоя юксаклигига, энг асосийси, Алишер Навоий, Бобур, Мунис, Огаҳий каби

мутафаккир шоирлар яратган ўлмас асарлар нафақат ўзбек миллатининг, балки жаҳон маданияти ва адабиётининг бебаҳо дурдонаси эканлигига яна бир бор амин бўламиз ва фахрланамиз. Зеро, у ёки бу халқнинг жаҳонда танилиши, энг аввало, ўша халқ маданияти, санъати ва адабиётининг қандай миқёсда тарқалиши ва тан олиншига боғлиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаев В. Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш тарихидан // Ўзбек адабиётининг баъзи масалалари. –Т., 1966. –Б.71–97. 6.
2. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1995. –180б. 7. Абдуғафуров А. Комил Тошкентда // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.,1983. –№1. –Б.10–1
3. Аракин В.Д. Сравнительно-исторический метод в исследованиях А.Н.Самойловича // Туркологический сборник. –М.,1978. –С.31–35
4. Иванов С.Н. К изучению жанра газели в староуз_бекской поэзии // Тюркологический сборник. –М.,1978. –С.149–157.